

סימן ה - תפילה בסמוך לזמן הנץ החמה

שאלה

אני רוצה להתפלל במנין נץ הסמוך לביתי, אלא שהלוח שהם משתמשים בו שונה מהלוח שאני רגיל להשתמש בו, מה שאומר שאני לא בטוח שאני מתפלל בזמן הנץ הנכון, ואולי קצת לפני הנץ הנכון.

האם זה בכלל משנה אם מתפללים כמה דקות לפני או אחרי הנץ?
אם כן, האם עדיף להתפלל במנין שמתפלל בוודאי אחרי הנץ, או במנין הזה, שיתכן שמתפללים בו לפני הנץ?

תשובה

מי שאינו יודע מתי הנץ בדיוק, ישתדל להתפלל בזמן הקרוב לזמן הנץ, וגם בטווח טעות קטן, של מספר דקות, יש לו מעלה מסויימת של תפילה בזמן הנץ החמה.
מי שיש לו אפשרות להתפלל במנין המתפלל לפי הנץ על פי הלוחות הנוקטים בזמן מוקדם יחסית, או להתפלל במנין מאוחר, שבוודאי אינו בזמן הנץ, טוב שיתפלל במנין המוקדם יותר.
מי שיש לו שתי אפשרויות שקולות לחלוטין, להתפלל לפי חישוב הנץ מוקדם או מאוחר, טוב יותר שיתפלל במנין המאוחר יותר.

נימוקים

א. תחילת זמן קריאת שמע

בגמרא לא מבואר בצורה חד משמעית מהו תחילת זמן תפילה.
לגבי קריאת שמע, דעת רב הונא (ברכות ט:) שהלכה כאחרים לגבי תחילת זמן קריאת שמע, שהוא משיכיר את חברו בריחוק ד' אמות. אבל אביי (שם) מזכיר את מנהג 'ותיקין', שהיו גומרים את קריאת שמע עם הנץ החמה:

ותיקין היו גומרים אותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום. אמר רבי זירא: מאי קראה - ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים!

הראשונים נחלקו מה הדין למעשה:

שיטת רבנו תם (יומא לו: תוד"ה אמר אביי) היא, שלמרות שניתן להתחיל לקרוא קריאת שמע כבר משיכיר, לכתחילה, יש לקרוא קריאת שמע בהנץ החמה. מנהג הוותיקין, שהיו קוראים

¹ הראשונים נחלקו, מה לומדים מהפסוק. רש"י על אתר מפרש:

דכתיב ייראוך עם שמש וגו' - מתי מתיראין ממך - כשמוראך מקבלים עליהם, דהיינו מלכות שמים שמקבלין עליהם בקריאת שמע.

ומבואר מדבריו שעיקר הקפידא היא לומר קריאת שמע ולקבל עול מלכות שמים קודם הזריחה. אבל התוספות (יומא לו: ד"ה אביי) כותבים, שפשט לשון הברייתא הוא, שהקפידא היא להתפלל שחרית בהנץ החמה. ונחלקו בכך ראשונים נוספים. עיין לקמן בהערה 7.

לפני הנץ, אינו הדין לכתחילה לדעתו. אחד הנימוקים שהוא מזכיר הוא, שקריאת שמע היא ככל המצוות התלויות ביום, שלכתחילה יש לעשות אותן רק לאחר הנץ החמה. אבל דעת רוב הראשונים אינה כן, אלא שזמן קריאת שמע מתחיל לפני הזריחה, כאחרים (דהיינו 'משיכיר את חברו בריחוק ד' אמות'). והוותיקין היו מתחילים מאוחר יותר מזמן הראשון לומר קריאת שמע, כדי להתפלל עם הנץ החמה.

ב. זמן תפילה לכתחילה

עד כאן, ביחס לקריאת שמע. לגבי תפילה, הגמרא בתחילת פרק רביעי של מסכת ברכות (כו.) אומרת, שאף שבמשנה מבואר שניתן להתפלל עד חצות או עד ארבע שעות, הרי ש'מצוותה' עם הנץ החמה, כוותיקין.

לא מבואר להדיא מתי מתחיל זמן תפילה, ושוב, נחלקו בכך הראשונים.

הרא"ש (שם סימן א) כותב:

ותחלת זמנה (-של תפילת שחרית) יראה, משעלה ברק השחר והאיר פני המזרח. מידי דהוה אתמיד השחר. אף על גב דעיקר מצותה עם הנץ החמה כדכתיב ייראוך עם שמש... מכל מקום, אם התפלל בזו השעה יצא. והתנא לא חש לפרשו דמילתא דפשיטא היא כיון דזמן המאוחר שלה הוא בזמן התמיד הוא הדין לכל זמן המוקדם. מדברי הרא"ש נראה, שאין הבדל בין תפילה לפני הנץ ואחרי הנץ. כל שאינו מתפלל בנץ עצמו, שהוא "עיקר מצוותה", יכול להתפלל בין לפני הנץ ובין לאחריו. לעומת זאת, מהרמב"ם (תפילה ג, א) נראה אחרת:

תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה. וזמנה עד סוף שעה רביעית שהיא שלישית היום, ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע עד חצות היום יצא ידי חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה בזמנה, שכשם שתפלה מצוה מן התורה כך מצוה מדבריהם להתפלל אותה בזמנה כמו שתקנו לנו חכמים ונביאים. בהלכה זו הרמב"ם אינו מזכיר כלל את האפשרות להתפלל לפני הנץ החמה. אמנם, בהמשך דבריו (הלכה ז) כתב:

המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר יצא. כאן הרמב"ם מזכיר את האפשרות להתפלל לפני הנץ, אלא שזו מועילה רק בדיעבד או בשעת הדחק.

הבית יוסף (או"ח פט) לא הזכיר שהרא"ש והרמב"ם חולקים. בשולחן ערוך (שם סעיף א) כתב:

זמן תפלת השחר, מצוותה שיתחיל עם הנץ החמה, כדכתיב: ייראוך עם שמש. ואם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח, יצא.

למעשה, גם השו"ע אינו מבחין בין תפילה לפני הנץ ובין תפילה לאחריו. ולא מעט אחרונים הבינו שאין חילוק בין הרמב"ם ובין הרא"ש. כך למשל בנחלת צבי (סק"א) ובעולת תמיד (סק"א) ועל כולם, הפרי חדש, שכתב:

ואם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח יצא. המחבר סתם בכאן ולא פירש, והעיקר הוא דשלשה זמנים יש להתחלת זמן התפילה. והנה עיקר מצותה הוא מהנץ החמה וכותיקין דכתיב יראוך עם שמש. ולכתחילה יכול להתפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח, מידי דהוה אתמיד, ומיהו אם התפלל משעלה עמוד השחר יצא.

הרי לן שהפרי חדש כותב להדיא, שניתן להתפלל שחרית לכתחילה גם קודם הנץ החמה². וכן כתב גם הפמ"ג (אשל אברהם סק"ג). אבל יש אחרונים שכתבו שדברי השולחן ערוך "ואם התפלל משעלה עמוד השחר... יצא" הם רק בדיעבד ובשעת הדחק. כך למשל בלבוש ובעטרת זקנים (סק"א), והמשנ"ב (סק"ד) נוקט כמותם. אמנם, בביאור הלכה (ד"ה יצא) כתב שהנוהגים להקל כדעת הפרי חדש, אפשר שאין למחות בידם.

ג. מהו זמן הנץ

לא ניכנס באריכות לדיון זה, שאינו מעיקר ענייננו, ונסתפק בכמה נקודות מרכזיות: האחרונים נחלקו בשאלה, כיצד לקבוע את זמן הנץ החמה. יש שכתבו, שצריך להשתמש בזמן תיאורטי – הזמן שבו השמש היתה זורחת, אילו היו נמצאים במישור. ויש שכתבו, שצריך להשתמש בזמן הנראה, כלומר בשאלה מתי בפועל השמש נראית מעבר לאופק. כמובן, שכאשר האופק מוסתר על ידי הרים, הזריחה מתאחרת. עוד דנו, לפי האפשרות השניה, אם יש הבדל בין הרים קרובים לרחוקים, ואם אנשים שנמצאים במקומות שונים באותה העיר, צריכים להתפלל בזמנים שונים של הנץ החמה³. לפי מרבית הדעות השונות, לא קל לדעת מתי זמן הנץ החמה. צריך לעשות חישובים המבוססים על האופק, או על השמטת ההרים הרחוקים, או לפי בית מסויים בעיר, ולהתעלם מעננים או ערפילים בצד מזרח וכדומה. זה קשה כשמשמשים בלוחות שונים, שכל אחד מהם מבוסס על שיטת חישוב אחרת, וזה קשה עוד יותר, כשאין שעונים, וצריכים להסתמך על מראה העיניים.

ד. ספק בזמן הנץ

לאור העובדה שיש לנו ספקות בזמן הנץ, יש לדון בשאלה, אם מחמת הספק, עדיף לנהוג לפי הזמן המוקדם, המאוחר או כיוון אחר כלשהו.

² לא ניכנס במסגרת הדיון שלנו לחילוק בין תפילה בזמן 'משהאיר פני המזרח' ובין 'עלה עמוד השחר'.

³ כאמור, לא נסקור כאן את הדיון הזה, שהוא ענף מאוד ודשו בו רבים. ניתן לעיין בפסקי תשובות (נח, ז) כדי לקבל מראי מקומות להתחיל מהם את העיון בנושא זה.

עבור מי שהזמן דוחק לו, כגון ביוצא לדרך או לעבודה, הרי ממילא מותר להתפלל גם קודם הנץ החמה. וכן נוקטים כמה פוסקים, שגם אין למהר בקריאת שמע וברכותיה, באופן שיפגום בכוונה ובדקדוק המילים, כדי להספיק להתפלל בנץ⁴.

נדון השאלה הוא במי שרוצה להתפלל בזמן הנץ החמה, אלא שאינו יודע על איזו שיטה לסמוך (ולצורך הדיון, נניח שאין הכרע כאיזו שיטה), וכן במצב שבו אדם יכול להתפלל במנין בשעה מאוחרת לנץ, ויש גם מנין בזמן המוקדם יותר של הנץ החמה. במקרה כזה, אם יתפלל במנין המאוחר בוודאי התפלל אחרי הנץ החמה, ואם התפלל במנין המוקדם, שמא מתפלל לפני הנץ החמה.

כמה פוסקים כותבים, שכיוון שלפני הנץ התפילה היא רק בדיעבד לדעת המשנ"ב, ואילו אחר הנץ, אף שאינו 'כמצוותה', סוף סוף, זה הדין לכתחילה, הרי שמספק, עדיף לאחר מאשר להקדים⁵.

לענ"ד, יש להרהר אחר עמדה זו. כהקדמה לכך, נציין, שכבר הראשונים העירו, שקשה להתפלל כוותיקין. כך למשל כותב הרי"ף (ברכות, ה. מדפי הרי"ף), וכך כותב גם הרמב"ן (מלחמות ה' ברכות ב.) ועוד.

לא לגמרי ברור בדברי הראשונים, מדוע קשה כל כך להתפלל כוותיקין. האם זה מפאת הקושי לדייק בזמן הנץ, או מהסיבה הפשוטה, שלא זו בלבד שצריך לשער את זמן הנץ, אלא לשער אותו מראש, כדי לקרוא קריאת שמע וברכותיה בזמן, ולסמוך גאולה לתפילה בנץ. אבל על כל פנים, מהראשונים הנ"ל מבואר שלא כל אדם מצליח לכוון את זמן התפילה לנץ.

לאור זאת, יש לתמוה, כיצד אפשר להבין את דברי הרמב"ם (תפילה ג, א) שהזכרנו לעיל:

תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה וזמנה עד סוף שעה רביעית
שהיא שלישיית היום.

מלשון הרמב"ם נראה, שלכתחילה יש להתפלל בהנץ החמה דווקא. וכן משמע מלשון השו"ע שהבאנו לעיל. אבל, כיצד ניתן לתבוע מכל אדם להתפלל כוותיקין, אם תפילה כוותיקין מסובכת כל כך וקשה לדייק להתפלל כוותיקין?

השאלה היא, רק לשיטת הרמב"ם, על פי ההבנה, שתפילה לפני הנץ החמה היא רק בדיעבד. שכן, לפי דעת הרא"ש וההולכים בדרכו, אין תביעה מיוחדת מכל אדם להתפלל בזריחה דווקא. אפשר להתפלל גם לפני או אחרי, כל שמתפלל אחרי שעלה עמוד השחר. ואף שיש

⁴ ראו למשל ילקוט יוסף פט, ג; אישי ישראל יג, ח.

⁵ כך כתב בכף החיים (נח, סק"ח) בשם נתיבות שלום:

אחרי שקשה מאוד לצמצם במכוון גמור, יותר טוב לאחר באיזה מינוטין מלהקדים. שהרי אם יאמר קריאת שמע בשעת הנץ או זמן מועט אחר הנץ, יש לנו עמודים גדולים לסמוך עליהם הר"ח והרז"ה... אבל אם יקדים להתפלל קודם הנץ אין שום דעה לא בש"ס ולא בפוסקים שיהיה רשאי להתפלל לכתחילה קודם הנץ אם לא לאיזה אונס או ליוצא לדרך.

דברים אלו הובאו גם אצל הרב שריה דבליצקי (יג מאמרות, עמוד ד), וכן נקט גם בילקוט יוסף (פט, עמ' נ במהדרות תשס"ד).

מעלה גדולה בתפילה בהנף החמה, משום שזה 'עיקר מצוותה', ברור שאין מדובר בתביעה מכל אדם, שהרי לא כל אחד יכול לדייק ולהתפלל בדיוק בזמן הנף החמה, אלא במעלה של מי שמצליח לנהוג כוונתי.

את דברי הרמב"ם, לפי ההבנה שתפילה לפני הנף החמה היא רק בדיעבד, צריך להבין, לענ"ד לאור דבריו בתשובה (סימן רנה):

שאלה ותורינו הדרתו: תפלת השחר מצותה עם הנף החמה. מי שהקדים והתפלל קודם אותו הזמן לכתחילה בציבור שלא בשעת הדחק, היצא ידי חובתו אם לאו? וסימננו להנף החמה בישב על דרך הקירוב מהו? והיש לנו דבר, שנוכל לסמוך עליו בזה, או הדבר בנוי על מה שנאמר וכולם שעשו משעלה עמוד השחר יצאו ואפילו לכתחלה ושלא בשעת הדחק. יורינו אדונינו. התשובה מי שמתפלל ללא צורך קודם הנף החמה, שגה, אבל יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור. ודיוק הזמן אינו מחוייב, אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל, שהוא הוא הזמן. [וכתב] משה.

הרמב"ם כותב ש"דיוק הזמן אינו מחוייב, אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל"⁶. כלומר, כשנראה לאדם שהשמש זרחה כבר, רשאי להתפלל. מטבע הדברים, אין מדובר בחישוב מדוייק לחלוטין, אלא לפי מראה העינים. ממילא, כשכמות האור מתרבה כבר, וסביר להניח שהשמש זרחה, מותר להתפלל לכתחילה, לדעת הרמב"ם⁷.

⁶ נראה לי ברור מלשון הרמב"ם, שמה שכתב שאין צורך לדייק, מתייחס למה שכתב במשפט הקודם, שמי שהתפלל קודם הנף, שגה. ועל כך הוא מוסיף, שזה דווקא במי שלהדיא הקדים את תפילתו לזמן הנף. אבל מי שהתפלל בערך בזמן הנף, אינו שוגה.

⁷ לכאורה, יש להקשות לשיטת הרמב"ם מהמבואר במשנה (ברכות כב):

יר לטבול, אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרית עד שלא תהא הנף החמה - יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו - יתכסה במים ויקרא.

ולכאורה מסתבר, שאם זמן הנף החמה אינו מדוייק, כל תהליך הטבילה, כולל עליה והתכסות בבגד מינימלי, יספיקו בתוך הזמן הלא מדוייק של הנף, ולמה צריך להתכסות במים ולקרוא? רבנו יונה (ד: מדפי הרי"ף ד"ה תניא) מקשה, מה פתרה המשנה בכך שהתירה להתכסות במים ולקרוא קריאת שמע. הלא ברור שאי אפשר להתפלל בצורה כזו, ואם כן, גם אם יקרא קריאת שמע קודם הזריחה, סוף סוף, עד שיצא, יפסיק בין גאל ישראל לעמידה, ונמצא שלא סמך גאולה לתפילה, ולהתפלל מיד בזריחה. ומכאן הוא מוכיח, כשיטת רש"י (לעיל, הערה 1) שדין ותיקין הוא בקריאת שמע, שיקרא קודם הזריחה, ולא בתפילת עמידה. וראיתי בהערות הרב אלישיב (ברכות ט:) שכתב ליישב לשיטת הראשונים הסוברים שדין ותיקין מתייחס לתפילת עמידה, ומבחינת דיני קריאת שמע אין הבלד בין לפני הזריחה ולאחריה, על פי דברי המאירי (במשנה בברכות כב):

יר לטבול קודם שיקרא אם יכול לעלות מן המים ולהתכסות בבגדיו ולקרית עד שלא יהא הנף החמה יעלה ויתכסה ויקרא ואם לאו ומתירא שלא יקרא בעונתה יתכסה במים מפני שהוא ערום ויקרא כדי שיתפלל תיכף שיצא מן המים עם דמדומי חמה.

הרב אלישיב מבין מדברי המאירי, שלאחר קריאת שמע יוצא ומתפלל, לא ממש ברגע הזריחה, אלא "עם דמדומי חמה", כלומר כל זמן שהשמש מאדימה בצד מזרח, וזה עדיין נחשב זמן הזריחה. העולה מדברי הרב אלישיב, שהזריחה אינה אירוע נקודתי, אלא התמשכות של זמן, המתחיל אולי ברגע הזריחה הראשון, אבל נמשך זמן מה – דמדומי חמה. ואם כן, יש לומר אולי, שהוא גם מתחיל

והנה, בספר קובץ שערי ציון⁸ הופיע מאמר של הרב שמואל אויערבך "בענין זמני היום והלילה". ושם באות ג כתב:

וכתבת זה ללמד זכות על מנהג שהיה נוהג בהרבה קהלות ישראל, לא להסתכל בנין החמה ממש, אלא כשרואים אור חזק, וזה היו חושבים לנץ החמה. סברתו של הרב אויערבך שם היא, שאולי כשם שלדעת רבי יוסי בין השמשות הוא כהרף עין, בתום בין השמשות של רבי יהודה, הרי שגם הנץ החמה לדעתו הוא זמן מה קודם הזריחה הנראית⁹. אבל לענ"ד, ניתן לומר שהמנהג מבוסס על דברי הרמב"ם שהזכרתי לעיל, שאין צורך לדייק בזמן הנץ המדוייק, וכל שהוא קרוב לזמן הנץ החמה, הרי זה נחשב זמן הנץ, לעניין שמותר להתפלל לכתחילה לדעת הרמב"ם. וכן כתב להדיא הרב מרדכי אליהו (מאמר מרדכי, הלכות ימות החול פרק יג סעיף ז): אם הקדים הש"ץ וסיים קריאת שמע כעשר דקות קודם נץ החמה או לאחר הנץ, הווי כאילו קראה עם הנץ.

ובהערה ח שם הפנה לדברי הרמב"ם הנ"ל. הרב שריה דבליצקי (יג מאמרות, עמ' ז – ח) כותב בשם החזון אי"ש, שלא הקפיד במיוחד על זמן הנץ החמה המדוייק:

שיטתו למעשה בענין זמן תפילת הנץ, היתה שיטה שאינה נוגדת את הנץ הנראה, ואינה נוגדת את הנץ הבלתי נראה. וכלומר, שיטתו היתה לבלי לדקדק בזה כלל, אלא בקירוב הזמן בעלמא, והיא היא שיטת הרמב"ם בתשובה... ולמעשה, כך היא גם הכרעתו של הפסקי תשובות (נח אות ז).

כאמור, לדעתי, חוסר הדיוק הזה רלוונטי רק לשיטת הרמב"ם והשו"ע, אם נבין שהם פסקו שזמן התפילה לכתחילה מתחיל רק בהנץ החמה, וקודם לזמן זה אסור להתפלל לכתחילה, אם לא בשעת הדחק. אבל לשיטת הרא"ש וסיעתו, מסתבר יותר לומר, שאכן יש זמן מדוייק של הנץ החמה, וזו מעלה להתפלל בזמן המדוייק, אבל מי שמתפלל לפני או אחרי, עדיין נוהג כדין לכתחילה.

כמה דקות לפני תחילת זמן הזריחה ממש, כך שהזריחה אינה נקודת זמן ממוקדת מאוד, אלא משך זמן.

⁸ קובץ שערי ציון, כולל אמרי יושר – תורת כהנים, אלול תשמ"ח, ירושלים.
⁹ ועיין גם בבן איש חי (וארא שנה ראשונה אות ג) שהביא סברת הבית דוד, שהנץ החמה הוא זמן רב קודם הזריחה הנראית, וכתב שם בשם הרב אליהו סלימאן מני (רבה של חברון לאורך המאה ה-19): והרב הגאון החסיד מהר"א מני נר"ו כתב, דרוב הציבור בירושלים תוב"ב עושים כמו שכתב הרב בית דוד ז"ל. אמנם יש מדקדקים שאינם מתפללים כי אם אחר יציאת החמה ממש... לכן אני נוהג לגמור קריאת שמע ששה דקים שהוא עישור שעה קודם יציאת השמש. ולפעמים ממהירות החזון יהיו יו"ד או י"ב דקים קודם יציאת השמש על הארץ ולא אכפת לי. וכן לפעמים יהיה עם השמש, ולא-ל ש-די אתחנן שיזכינו לבא על הנקודה, שזה צריך סייעתא דשמיא עכ"ל נר"ו...

אמנם, מסקנתו גם בבן איש חי, וגם ברב פעלים (ב, ג) שהמדקדקים מקפידים על הנץ הנראה בדווקא.

ועל כן, מי שמסופק מהו זמן הנץ החמה המדוייק, לשיטת רוב הראשונים, מתי שיתפלל, גם אם לא התפלל בנץ עצמו, עדיין התפלל בזמן שהוא לכתחילה. ולשיטת הרמב"ם, מסתבר שכל שמתפלל פחות או יותר בזמן הנץ החמה, זה נחשב שעושה כדין לכתחילה. וכאמור, כך נקטו החזון אי"ש והרב מרדכי אליהו.

לאור האמור, המסקנות להלכה, לענ"ד, הן:

1. אין למהר ולבלוע מילים או למעט בכוונה בקריאת שמע וברכותיה, כדי להספיק להתחיל עמידה בזמץ הנץ.
2. מי שאינו יודע מתי הנץ בדיוק, ישתדל להתפלל בזמן הקרוב לזמן הנץ, וגם בטווח טעות קטן, של מספר דקות, יש לו מעלה מסויימת של תפילה בזמן הנץ החמה.
3. מי שיש לו אפשרות להתפלל במנין המתפלל לפי הנץ על פי הלוחות הנוקטים בזמן מוקדם יחסית, או להתפלל במנין מאוחר, שבוודאי אינו בזמן הנץ, טוב שיתפלל במנין המוקדם יותר¹⁰.
4. מי שיש לו שתי אפשרויות שקולות לחלוטין, להתפלל לפי חישוב הנץ מוקדם או מאוחר, טוב יותר שיתפלל במנין המאוחר יותר¹¹.

¹⁰ שהרי יתכן שמתפלל בזמן הנץ, וגם אם לא, מתפלל 'בסביבות' הנץ, וזה הדין לכתחילה לדעת הרמב"ם.

¹¹ כדי לצאת גם ידי שיטת כף החיים ודעימיה.